

Demokracie a náboženství [1999]

diskusní seminář, pořádaný Ústavem TGM dne 3. 6. 1999

1.

Nejprve terminologické (přesněji: pojmové) vyjasnění. Náboženství považuji za přechodné stadium od mýtu k nenáboženskosti, a to jak ve smyslu dlouhých epoch, tak ve smyslu individuální historie. V mýtu člověk hledal a do jisté míry i našel náhražku za svou nedostatečnou přírodní výbavu, tj. kompenzaci své mnohostranné nedostatečnosti, kterou si někdy až v obrovském zesílení uvědomoval. Úzkost až děs z propastné budoucnosti překonával nápodobou pravzorů a posléze až identifikací s pravzory, které byly navzájem původně značně neintegrované, ale později byly narativně pospojovány. Záchrana před hrůzami, do kterých by člověk mohl upadnout, spočívala v tomto celoživotním přimknutí k archetypům.

2.

Čím víc se lidský život i svět komplikovaly v důsledku postupující emancipace vědomí, tím těžší bylo udržet jejich integritu. Náboženství je tedy pro mne provizorním, sice velmi úspěšným, nicméně z hlubšího hlediska velmi neuspokojivým řešením této obtíže, kterou můžeme chápat jako krizi mýtu a mytičnosti. V tomto smyslu je náboženství pokusem o zachování některých momentů mýtu v jejich soustředění a udržování v jakýchsi umělých jímkách či rybnících, totiž ve zvláštních, uprostřed postupně se profanizujícího světa vyznačených a od něho jakoby oddělených sakrálních prostorách a časech, zatímco nejrozmanitější složky „skutečného“ života naopak postupně odpadaly z původního mytického prostředí a hromadily se zprvu jen jako jakési marginálie mimo ně, tedy v oné profanitě. Pro náboženství je na rozdíl od mýtu charakteristická rozštěpenost na sféru sakrální a profánní, tedy jakási schizoidnost. Další vývoj prokazuje navzdory přílivům a odlivům zejména ve sféře kolem Středomoří v důsledku obrovského vlivu řeckých společností stálý dlouhodobý růst vnitřní uspořádanosti a strukturovanosti původně marginální profánnosti, provázený zároveň stálým ústupem a úpadkem mytičnosti. Stručně lze říci, že pro naši evropskou současnost platí, že se do světa mýtu už nedokážeme vrátit a ponořit: v mýtu už nemůžeme žít, nemůžeme v něm dýchat, můžeme se ho někdy jen trochu nadechnout, většinou však s ním můžeme jen koketovat. Relativně krátkodobá období jakoby návratu mytičnosti představují jen větší nebo menší vlny, které zachvacují zejména nepromožené nebo málo promožené jednotlivce nebo i celé části společnosti, tj. právě ty, kteří byli nejméně vystaveni jakési vakcinaci, v níž získaly důležitou praxi především tradiční křesťanské církve.

3.

Vyjasnění je zapotřebí také v případě demokracie a demokratičnosti. Demokracie v dnešním, tj. evropském smyslu je ovšem něčím velmi odlišným od demokracií antických, zejména řeckých, a demokratičnost naše je dokonce velmi odlišná také od demokratičnosti prvních evropských demokracií, založených zejména v souvislosti s reformací a snad přímo na základě nebo za rozhodujícího vlivu protestantismu. Demokracie je zřetelně dějinný fenomén, který je stále v pohybu a jehož vrchol zdaleka nemůžeme vidět v současném stavu nejenom naší společnosti – to bychom se asi snadno domluvili – ale ani v žádné jiné pokročilé západní demokracii. Naproti tomu

nelze popřít, že křesťanské kořeny moderních demokracií přinesly tak významné prvky do jejich ustavení a dalšího vývoje, že si bez nich dnešní demokracie nedokážeme představit jako dějinně možné. Základní otázkou však je, můžeme-li tento významný, možná rozhodující vliv některých (ne všech) křesťanských tradic označit jako vliv náboženství. Aby to bylo možno věcně posoudit, že třeba se i zde vyhnout zdánlivým samozřejmostem, obecně nekriticky přijímaným.

4.

Z dějin starého Řecka a potom i z dějin Říma víme, že demokracie dosti snadno a rychle nabývaly degenerativních či dekadentních, např. ochlokratických rysů, a že z takových krizí samy nenacházely východisko. Známe to ostatně také z vývoje společností na našem kontinentě (resp. subkontinentě): demokracie, vystavené velkým krizím, nejčastěji selhávají, nedovedou krize řešit a v nejlepším případě je překonávají dočasným zavedením nedemokratických metod. Masarykův důraz na to, že demokracie sama jako politický systém nestačí, že je zapotřebí demokratů, neznamená nic jiného než poukaz k lidským i občanským kvalitám členů společnosti. Právě na tomto místě se zdá, že náboženská (zejména křesťanská orientace) a demokratičnost by mohly souviset. Po mém soudu to však není zdaleka tak jednoznačné. Je to vidět na první pohled na organizaci a struktuře církví: posuzováno zcela vnějškově a z distance je zřejmé, že některé církve mají k demokracii a demokratičnosti blíže než jiné. Zejména však je zcela zřejmé, že nejrůznější náboženství, která k nám pronikají (někdy ve velmi neautentických, brožurkových a zvlagarizovaných formách) nemají s demokracií a demokratičností vůbec žádné styčné plochy, takže je otázkou, proč by se k nim demokratická společnost měla chovat stejně jako k těm, s nimiž sdílí některé kořeny a někdy i postoje. Představa, že by stát měl být neutrální ve vztahu ke všem církvím a náboženským společnostem, anebo že církve a náboženské společnosti by měly být stejně neutrální k povaze každého státu, je po mém soudu zásadně pochybná.

5.

Zatím jsem se nedotkl bodu, který považuji za stěžejní, a nyní tedy k němu přistoupím. Moderní demokratičnost nemá vlastně své kořeny v protestantismu; ten jenom prostředkoval její navázání na zdroje mnohem starší. A pochopitelně nešlo jen o zdroje řecké: řecká demokracie byla připomínána a na řecké demokratické formy se navazovalo ještě díky jiným zprostředkujícím programům a hnutím. Nový zákon poskytuje jen malou oporu pro demokratičnost a demokracii, ať už to vysvětlujeme jakkoliv. Je tomu tak pravděpodobně proto, že v prvních dobách křesťané nepřebírali (nemohli a ani nemuseli přebírat) vůbec žádnou politickou odpovědnost. Naproti tomu ve Starém zákoně je řada míst, o něž se myšlenky demokracie a demokratičnosti mohly dokonce velmi vehementně opírat. Těmto zdrojům a inspiracím moderní demokratičnosti se po mém soudu nevěnuje náležitá pozornost a naprostá většina Evropanů (zejména včetně politiků) o ní nemá bohužel žádné povědomí, někdy ani potuchy. V této chvíli se omezím jen na jeden aspekt, pro který jsem se pokusil připravit půdu v předchozích bodech.

6.

Zatímco řecká filosofie neznamenalala radikální rozchod s mýtem, i když si to většina řeckých filosofů myslila, mnohem radikálnějším způsobem byl mýtus odmítnut a překonáván v prorocké tradici starého Izraele. Řecký LOGOS se ostře distancoval od narativity (samozřejmě pod nejrůznějšími záminkami, často dokonce moralizujícími), ale základní mytickou orientaci archaických lidí na pravzory, archetypy nejen zachoval, ale ještě prohloubil a zdokonalil v „logické“ (pojmové) orientaci na intencionální předměty. Ve starém židovském myšlení nebyla naproti tomu narativita vůbec odmítnuta ani potlačena, ale byla specifickým způsobem přeznačena díky vynálezu „anti-archetypů“. Zatímco archetyp musí být co nejpřesněji napodoben (až do identifikace), anti-archetyp můžeme „napodobit“ pouze tak, že podnikneme něco jiného, nového. Zatímco od napodobování archetypů očekával archaický člověk „spásu“ v tom, že se vzdával své identity, aby se ztotožnil s něčím, co tu už bylo a je (takže ve skutečnosti svou jedinečnost, osobitost ztrácel), archetypy člověka inspirovaly k napodobení v tom, že člověk převzal odpovědnost i rizika a právě tím se stával sám sebou jako jedinečná bytost.

7.

Židovský „ideál“ demokratičnosti (i když ten termín je až řecký a i když Starý zákon je záznamem velkého duchovního zápasu, takže citovat můžeme také opačná stanoviska) byl založen na myšlence, že se člověk nemá a nesmí ztotožňovat s ničím předmětně daným, nýbrž že je povolán se stát sám sebou před tváří svého Stvořitele. Původní vztahy mezi lidmi tedy nejsou založeny kmenem, obcí, lidem, společností a ovšem ani státem, nýbrž tím, že každá lidská bytost se primárně ustavuje vztahem, který můžeme nazvat „povolaností k lidství“. To je sice něco, co demokratičnost a demokracii může zakládat a bytostně garantovat, ale co naopak nemůže být žádnou demokracií ustavováno ani garantováno. Myšlenka fundamentálních a nikým a nijak nesuspendovatelných lidských (a občanských) práv má právě zde své vlastní, původní kořeny. Pozdější novodobá a moderní reinterpretace tohoto mimospolečenského a předspolečenského základu lidských práv, jako by šlo o přírodní, přirozenou výbavu jedince, je pouze dokladem velkého úpadku a základního nepochopení toho, čím evropský člověk ve skutečnosti alespoň zčásti (tedy opět schizoidně) stále žije, aniž by si toho byl dostatečně vědom. Renaturace člověka v tomto pochopení jej de facto zbavuje právě toho nejpodstatnějšího, totiž poslání stát se něčím víc nad svou danost (např. genetickou, sociální, kulturní, vůbec dějinnou) a nad veškerou svou vybavenost. Pokud by mělo dojít k tomu, že takové neporozumění a nedorozumění by pokračovalo a ještě se prohlubovalo, znamenalo by to nejen principiální ohrožení demokracie, ale ohrožení evropského typu člověka (který je nemyslitelný bez navazování na onen dvojí proud tradice řecké a hebrejské).

8.

Oddělenost států od církví a církví od státu není jen produktem historického vývoje, ale právě naopak sám historický vývoj je dokladem jakýchsi ustavičných oscilací v řešení vztahů mezi oběma stranami. Pro evropské dějiny je charakteristická taková podvojnost v celé řadě jiných oblastí a zaměření (pro nás to je zejména podvojnost filosofie a teologie). Demokratický stát je vlastně první formou státu, který je zbaven aury posvátnosti, a to jako výsledek (a důsledek) působení oněch starých izraelských

„politických“ a morálních myslitelů, kteří si zachovávali odstup jak od politických vůdců (včetně pozdějších králů), tak od kněžské tradice. Křesťané tento starý vliv nepochybně zprostředkovali, ale zároveň oslabili a po leckteré stránce degradovali rozsáhlými kompromisy na jedné straně s orientací mytickou a na druhé straně s orientací mocensko politickou. Právě proto je vztah mezi křesťanstvím a politikou stále ještě nedořešen. Ale po mém soudu jej nelze dořešit jako problém vztahu mezi demokracií a náboženstvími. Je to záležitost specificky evropská, a to jak v politickém ohledu, tak v ohledu tzv. „náboženském“. Křesťanství stejně jako židovství nelze zahrnout mezi náboženství.